

К.П.Гавриловська (м. Луцьк)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Економічні процеси, що відбуваються в державі, знаходять своє відображення у суспільній свідомості. Економічна свідомість - це системна складова суспільної свідомості, вищий рівень психічного відображення економічних відносин. Сутність економічної свідомості пов'язується з систематизованими знаннями, основаними на науковому пізнанні та свідомому використанні соціально - економічних законів. Економічне мислення включає в себе погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності, тобто використовує не всі економічні знання, а ті, які безпосередньо служать практиці. Воно тісно пов'язане з економічними інтересами людей, складається під впливом об'єктивних чинників економічного розвитку суспільства, участі в економічних перетвореннях. Первинна характеристика економічного мислення - калькуляція затрат і вигод, на яких ґрунтується економічна поведінка [8].

Проте не слід забувати, що особливості національної економіки значною мірою визначаються специфікою національної психології. Потрібно дуже уважно ставитися до менталітету, традицій, релігії, національних символів при вивченні особливостей економіко-правового простору держави. Існують також несвідомі чинники економічної поведінки - інтенції, тобто певні наміри, які людина не може усвідомлювати, але вони визначають вибори, що здійснюються протягом життя.

У менталітеті відбувається зіставлення істин економічної науки, соціальних програм з реальними потребами та інтересами людей. Підприємницька ментальність формується під впливом усвідомлення індивідом суперечностей між своїми творчими можливостями і браком відповідних умов для їх реалізації. Це спонукає до мобілізації всіх можливостей, які разом із природнім бажанням задовольнити своє честолюбство, перевірити себе у справжньому ділі, прагненням до лідерства, сприяють становленню підприємницької ментальності. Вона орієнтує особистість на раціоналізацію досвіду, сприйняття новацій, незалежність суджень і оцінок, розширення меж свободи і підвищення відповідальності, розумний ризик у ділових стосунках.

Б.В. Починок та І.П. Чорний визначили дві форми генези підприємницького менталітету, що є передумовами функціонування цивілізованих ринкових відносин [6].

Перша модель властива для Західної Європи. Вона характеризується формуванням нової ментальності паралельно з існуючою, та їх наступною конфронтацією. Саме в Західній Європі в 19-му сторіччі зароджувалась демократія, яка є одним з історичних досягнень вихідного капіталістичного класу - буржуазії. Буржуазна ментальність формувалася паралельно з існуванням аристократичної і, зрештою, перемогла її. Розвиток капіталізму і буржуазної культури тісно пов'язаний з генезою особистісної автономії. Індивідуалізм як форма людської поведінки та комплекс неусвідомлених складових людських уявлень має глибоке коріння в західній культурі. Проте яскравого свого вираження індивідуалізм набув разом з розвитком капіталізму, втілюючись у свідомості конкретних особистостей - представників буржуазії. Риси буржуа (за П. Бергером): раціональність та системність життя як "життєвий порядок", стиль життя є предметом самовдосконалення, пошана до вченості, ключова роль жінок у вихованні своїх дітей, віра у цінність праці, відсутність свідомої демонстрації багатства, особиста відповідальність, культура совісті на протигагу аристократичній культурі честі [2].

Фактично буржуазна культура була індивідуалізуючою за сутністю свого морального світогляду. Продуктом буржуазної культури була поява сильного типу особистості, західного типу підприємця, що характеризувався такими рисами: звільнення від сильних колективних зв'язків, внутрішня самокерованість, суворі самодисципліна, систематична та розумна пожадливість, високий рівень раціональності, відкритість для нововведень.

Друга форма генези підприємницького менталітету характеризується використанням цінностей національної культури і пристосуванням їх до вимог ринкової економіки. Наприклад, в Японії економічні відносини ґрунтуються на інтуїтивно-естетичному та етичному світобаченні, що визначається основними принципами національних релігій (буддизм, синтоїзм).

Внутрішнє ядро підприємницької ментальності українців складають такі риси як працелюбність, здоровий егоїзм, ощадливість, потяг до волі і самоствердження [6]. На жаль, протягом 70-ти років, у інформаційному просторі Радянського Союзу штучно створювався конфлікт між “економічною” та “моральною” людиною з формуванням у масовій свідомості переконання у вищості останньої. Радянська економічна людина (здатна до реалізації у матеріальній сфері) могла існувати у нашій країні лише підпільно. Її мотиви були поза рамками законності та суспільної корисності, тому мали низьку суспільну оцінку. Дух підприємництва, дух індивідуалізму був абсолютно недоречним і неприпустимим в умовах тоталітарної держави з планово - адміністративним регулюванням економіки. Саме ця наднормованість часто заважала людині досягати своїх економічних цілей явними, легальними, публічними шляхами. Основні цінні риси цих людей (працелюбність, здатність до ризику, здатність приймати на себе відповідальність за свої дії) виявлялись абсолютно зайвими. Творча енергія шукала виходу і знаходила його переважно не у сфері виробництва, а у сфері розподілу, серед бюрократів, які мали доступ до предметів розподілу.

Причиною безпосередньої включеності особистості в систему економічних зв'язків, є необхідність матеріального і фінансового забезпечення її життєдіяльності. Це спричиняє відповідну мотивацію активності особистості в економічному полі держави, прагнення до підвищення своєї здатності орієнтуватися і адаптуватися в ньому. В наш час ця мотивація загострюється через те, що внаслідок лібералізації економіки в пострадянських країнах для багатьох верств населення стала актуальною проблема фізичного виживання. В той же час, інші верстви отримали реальну можливість збагачення, тобто відбулась майнова диференціація суспільства. Ці процеси вплинули як на ментальні структури особистості (підвищення цінності “матеріального багатства” в системі ціннісних орієнтацій), так і на міжособистісні відносини.

Людина не робить нічого, крім як для задоволення однієї з багаточисельних своїх матеріальних і духовних потреб. І не буде робити, хоча може вдавати, ніби їде врозріз зі своїми інтересами. Така психологічна особливість лежить в основі феномену підприємництва.

Підприємець - економічний суб'єкт, діяльність якого надає економіці динамічності. Це людина, що намагається (заради власної вигоди) задовольнити, нові або наявні скриті суспільні потреби. Адам Сміт використовував термін “економічна людина” для характеристики індивіда, поведінку якого визначає егоїзм, локалізація особистої вигоди.

З точки зору економічної психології, підприємницьку діяльність можна визначити як форму активного відношення до світу, що передбачає його розумне видозмінення і перетворення шляхом енергійних комерційних дій [9].

До мотивів підприємницької діяльності відносяться: незадоволення попередньою діяльністю, можливість самостійного ведення справ, намагання повторити чийсь успіх, потреба в суперництві. Проте домінантною завжди є потреба в самоактуалізації, в реалізації свого особистісного потенціалу, тобто в бізнес переважно ідуть люди, що мають розвинуту потребу у великих досягненнях. Вік людини, що починає підприємницьку діяльність, не має принципового значення, але якщо вона володіє необхідними знаннями і підготовкою, то ранній початок дає більше можливостей для досягнення успіху. В мотивації важливу роль відіграють також самооцінка, рівень домагань, здатність приймати рішення і йти на ризик. Успішний підприємець, як правило, має високу, але досить адекватну самооцінку. Специфічність його рівня домагань полягає, насамперед, в готовності до автономної діяльності, до самостійного прийняття нестандартних, нестереотипних рішень в умовах невизначеності, непевності, нестабільності.

Відповідно, ознаками підприємницької діяльності є: самостійність, ініціативність, рішучість, вмілье використання конструктивних ідей, оперативний облік умов діяльності, кон'юнктури ринку; ефективний розподіл чистого прибутку (який залишається після виплати обов'язкових платежів).

Все вищесказане стосується так званих “позитивних” підприємців. Проте ми можемо спостерігати велику групу підприємців “примусових”. Ці люди вступають до сфери ринкових відносин, керуючись не внутрішнім покликанням, а під тиском зовнішніх обставин (складна фінансова ситуація). Тобто для них підприємництво - лише спосіб підтримання певного стилю життя. Подібне примусове підприємництво рідко призводить до адаптації та успіху. Більш реальною є перспектива повного безробіття, виходу на кримінальні форми діяльності або зміна занять.

Реальна економіко-правова ситуація в Україні характеризується, на жаль, високим рівнем розвитку корупції, великим розміром тіньового сектору економіки, значною кількістю злочинів через користь. Особливого розповсюдження набули: крадіжки, використання майна фірми (підприємства) з

особистою метою, фальсифікація записів у бухгалтерських книгах, хабарі, ухилення від сплати податків та афери з інвестиціями. Ці злочини мають на меті отримання вигоди для себе особисто або для своєї фірми (підприємства). Передумовами здійснення є: тиск фінансових обставин, можливість приховати факт злочину, здатність виправдати цей вчинок.

Дані психологічних досліджень свідчать, що коли людина здійснює злочин (особливо вперше), вона відчуває певні емоції, що виражаються у стані стресу і характеризуються незвичною, невластивою поведінкою. Психологічні наслідки злочину можна представити у вигляді схеми: почуття провини - страх - стрес - зміни в поведінці. Передумовою таких наслідків є виникнення когнітивного дисонансу, тобто зіштовхування двох протилежних когніцій, які можна сформулювати приблизно так: «Я порушив закон» і «Закони порушувати не можна». Для послаблення деструктивного впливу когнітивного дисонансу на психіку та організм людини, використовуються самовиправдання [1].

У сучасному світі багатство є мірою успіху людини, а для деяких людей досягнути успіху важливіше, ніж бути чесним. Для самовиправдання люди, що здійснили крадіжку, як правило, використовують такі формули: "візьму гроші, щоб повернути потім"; "гірше нікому не буде"; "я заслуговую на більше, ніж маю"; "ці гроші підуть на благородні цілі"; "треба жертвувати собою або репутацією" [1].

Простіше кажучи, для того, щоб уникнути когнітивного дисонансу, варто лише знайти елемент корисності у своїх діях або оцінювати себе за своїми намірами, які часто є набагато кращими за вчинки.

До об'єктивних причин економічної злочинності відносяться умови, створені державою для успішного функціонування індивідів у сфері економіки. На даний момент ці умови не сприяють реалізації правочинної поведінки, оскільки така поведінка не є вигідною з точки зору особистісної адаптації і самореалізації. Одна з причин такого стану полягає у недосконалості самого законодавства. Експерти Всесвітнього Банку визнали існування тіншового і бізнесу на Україні нормальним явищем [10]. Висновок експертів був такий: величезна кількість податків, перевірок, сертифікатів і стандартів створюють; надзвичайно складні умови для розвитку українського бізнесу. Ситуація ускладнюється тим, що закони ці приймаються армією майже самих корумпованих чиновників у світі (вищий рівень корупції зафіксовано лише у Росії).

Корумпованість передбачає здатність посадових осіб приймати хабарі від громадян, які ці хабарі погоджуються давати. В чому ж причина надзвичайної «популярності» хабарів? Можливо, позначається багатовікова історія країни, народ якої формував своє світосприйняття на межі між двома світами - Заходом і Сходом (а східна традиція, не секрет, до хабарів, як до «подарунків з метою» ставиться досить терпляче). Дуже промовистий факт: саме українське слово «хабар» - тюркського походження. Хабарі даються (відповідно і беруться) коли дуже треба, якщо вони допомагають досягти мети швидко і без зайвих зусиль. А мізерні ставки службовців - міцне підґрунтя для існування такої системи. Хабарництво давно стало неписаною нормою ділового і громадського життя, і ніякі офіційні закони не зможуть зруйнувати менталітет кількох поколінь, особливо якщо ці закони будуть заважати конкретним особистостям досягати своїх цілей швидко і з найменшими втратами енергії.

Існує точка зору, ніби корупція і тіншова економіка з'явилися в Україні разом із прийняттям незалежності. Але це не так. Ще в 70-ті роки "підпільна" економічна людина займала сильні економічні позиції в Радянському Союзі [5]. При переході від соціалістичної форми виробничо-комерційної діяльності до ринкової відбулася реструктуризація тіншового сектору економіки і пристосування його до нових умов. Замість приватизації відбулась "феодалізація" державних підприємств, які швидко втратили всі стимули до ефективного функціонування. Причинами тотальної "тінзації" господарства є брак конкретних механізмів локалізації тіншової економіки і збереження зацікавленості представників владних структур в існуванні тіншових економічних відносин [4]. Правопорушення та пріоритет неформальних тіншових відносин стають нормою для можновладців, досить часто поведінка державних службовців демонструє, що їхні інтереси вищі за закон.

Тіншова економіка характеризується тим, що держава не отримує від неї податків. Для держави характерна податкова система, спрямована на збір коштів з населення, підприємств, організацій задля утримання державного апарату і здійснення соціально - економічних та політичних програм. Держава постійно шукає джерела оподаткування. Суттєві зміни до чинного податкового

законодавства вносяться мало не щомісяця. Але “економічні люди” вигадують стільки способів ухилення від сплати податків, що завжди випереджають кількість методів їх збору. Звичайно, сплату податків не можна віднести до приємних занять. Проте відсутність (або недостатня кількість) податкових надходжень ставлять під загрозу існування самої держави. Дослідники називають дві найбільш розповсюджені форми ухилення від оподаткування: зайнятість у тіньовій економіці та недоплати, бухгалтерські хитрощі з приховування рівня прибутків.

Основні причини ухилення від сплати податків:

- правовий нігілізм як основна риса правосвідомості;
- завищені податкові ставки, які роблять проблематичним саме виживання підприємства;
- непрозорість механізмів витрачання зібраних коштів;
- незадовільна робота державних закладів, що працюють на кошти платників податків.

Типові «формули» для самовиправдання при ухиленні від сплати податків такі: "я і так плачу більше, ніж треба"; "уряд витрачає, а ми..."; "гроші зароблені тяжкою працею"; "багатії - олігархи податків не платять, то чому я повинен ?"

Рівень корупції в Україні надзвичайно високий. Звичайно, економічна злочинність є у всьому світі, навіть у “розвинених країнах Заходу”, але там тіньовий капітал - локальне явище, тобто він знаходить своє застосування в наркобізнесі, торгівлі зброєю, проституції, тощо. І який би високий рівень злочинності не демонстрували західні (американські, зокрема) фільми, в США існує близько 20 організацій контролю за економікою. Діяльність цих організацій є цілком прозорою, результати оприлюднюються [1].

В Україні ситуація набагато складніша. Кримінальна частка в тіньовому капіталі точно не відома. Проте за думкою деяких експертів майже все населення України живе за рахунок тіньового капіталу. Великій частині “тіньовиків” декларація всіх прибутків загрожує бідністю. Мільйони людей отримують низькі прибутки і без тіньового капіталу просто не виживуть. Для виживання і утримання сімей у цих умовах громадяни України змушені прямо чи опосередковано порушувати закони, приховуючи від держави свої прибутки. Нова держава, вимагаючи у своїх громадян більшу частину їх прибутків, не виконує натомість елементарних функцій, а саме: не захищає власність і життя громадян від посягань злочинного світу, не може забезпечити нормальний рівень освіти і медичного обслуговування, прирікає пенсіонерів та інвалідів на голодне існування. Крім того, принцип "де всі крадуть, там немає злодіїв", що діяв ще в рамках тоталітарного режиму, актуальний і досі.

Звичайно, було би неправомірним у тотальній корумпованості суспільства звинувачувати лише владу. В цьому сенсі умови, створені державною владою є, радше, псевдооб’єктивними, оскільки безпосередню участь в ухваленні законів, в тому числі і тих, що регулюють економічні процеси, приймають депутати, обрані народом для делегування і захисту своїх інтересів. Проте, одним з наслідків семидесятирічного перебування в рамках тоталітарної, етатичної держави, є закріплена в менталітеті звичка звинувачувати за все, що відбувається, владу, і від неї ж очікувати змін - причому швидких і на краще, і бажано - без всяких зусиль зі сторони самої особистості.

Соціально-психологічні дослідження, проведені в США на початку 90-х років довели, що жодна людина не може вважати себе стійкою до тиску зовнішніх обставин [1]. Це означає, що кожна людина потенційно може здійснювати неправочинні вчинки. Які ж причини цього явища? Існує декілька пояснень.

1. **Психоаналітичний підхід.** З позицій психоаналізу, нахили, імпульси протиправної поведінки народжуються в Id. Їм протистоїть SuperEgo, інтерналізована підсистема, що регулює поведінку індивіда так само, як це колись робили зовнішні по відношенню до нього сили (батьки, вчителі). Підсвідоме бажання кожного індивіда - порушити ті норми та заборони, що містяться в SuperEgo. Це бажання - постійне, і тому кожна людина потенційним злочинцем.
2. **Давні традиції.** Небажання слідувати законам - явище не нове. Ухилення від сплати податків було злочином ще в біблійські часи. Тому кожен індивід свою неправочинну поведінку має змогу виправдати традиціями ("Я не перший і не останній").
3. **Незнання законів.** Існує стільки юридичних тонкощів, що стає проблематичним жити в нашому суспільстві, не будучи юристом.
4. **Невидимість жертв.** Чим віддаленіша і абстрактніша потенційна жертва, тим менше у людини бажання захистити чи поважати її.

5. **Ореол захоплення.** Засоби масових комунікацій часто зображують злочин як “страшний, але приємний досвід”, ідеалізують ризик заради вигоди, демонструють безкарність злочинів.

Сукупний вплив цих чинників призводить до того, що нечесний вчинок може скоїти і виправдати навіть той, хто вважає себе високоморальною людиною.

Сучасна економічна ситуація в Україні ускладнюється низкою психологічних чинників, залишених “у спадок” з часів Радянського Союзу, зокрема звичкою “економічних людей” заробляти гроші підпільно, не сплачуючи податки; високим рівнем патерналізму, що спонукає звинувачувати владу у всіх негараздах; здатністю виправдати всі економічні злочини корумпованістю влади і власною бідністю.

Література

1. Альбрехт У., Венц Дж., Уильямс Т. Мошенничество: луч света на темные сторны бизнеса. - СПб., 1995.
2. Бергер П.Л. Капіталістична революція. - К., 1995.
3. Бункина М.К., Семенов В.А. Экономика и психология. - М., 1998.
4. Демони миру та боги війни. - К., 1997.
5. Козловский В.В., Федотова В.Г. В поисках социальной гармонии. - Св., 1990.
6. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. Ч.1. - Луцьк, 1994.
7. Основы социально - психологической теории. - М., 1995.
8. Соколова Г.Н. Экономическая социология. - Минск, 1998.
9. Социальная психология. Курс лекций. - К., 1997.
10. ШрамкоЕ. Теневики поневоле. - Компан&он, 1999 р. №10. С. 42 - 43.

Статья посвящена проблеме социально-психологических факторов экономической преступности. Рассмотрены проблемы объективных и субъективных влияний на массовое правовое сознание, способствующих уклонению от соблюдения законов в сфере экономики.

Стаття присвячена проблемі соціально-психологічних чинників економічної злочинності. Розглянуто проблеми об'єктивних та суб'єктивних впливів на масову правосвідомість, що зумовлюють ухилення від дотримання законів у економічній сфері.

Статтю подано до друку 15.11.2000.